

ФІЛОСОФІЯ

УДК 14:(316.48+316.83)

О. Г. Данильян, доктор філософських наук, професор

ОСОБЛИВОСТІ ДИНАМІКИ СОЦІАЛЬНИХ ПРОЦЕСІВ У ТРАНЗИТИВНИХ УМОВАХ

Розглянуто особливості динаміки соціальних процесів у транзитивних суспільствах. Зроблено висновок про те, що динаміка соціальних систем у перехідний період є процесом, який нерівномірно розвивається у режимі із загостренням. Виділено три взаємопов'язаних етапи цього процесу: добіфуркаційний, біфуркаційний та післябіфуркаційний. Звернено увагу на особливу роль конфліктів у цьому процесі.

Ключові слова: соціальна система, транзитивне суспільство, криза, соціальний конфлікт, гомеостазис, соціальна статика, соціальна динаміка, соціальна ентропія, біфуркація, атрактор.

Актуальність проблеми. Проблема стійкого розвитку і функціонування українського суспільства являє собою одну з найбільш активно обговорюваних у вітчизняному суспільствознавстві. Це пов'язане з тим, що сучасне українське суспільство перебуває на транзитивному етапі свого розвитку, що характеризується нестійкістю соціальної структури, змінами функцій та ролі соціальних інститутів, а також порушенням зв'язків між суб'єктами в соціумі. Тому не випадково проблема динаміки соціальних процесів у транзитивних умовах набула в сучасних умовах особливої актуальності. У зв'язку із цим видаються гранично важливими теоретичне обґрунтування і розроблення комплексу проблем, пов'язаних зі специфікою динаміки соціальних процесів у транзитивних системах, визначення їхньої типології, форм розвитку та особливостей вияву в перехідних процесах на мікро-, макро- та глобальному рівнях.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Розкриттю змісту поняття «соціальна система» та її динаміки велику увагу приділяли класики соціології М. Вебер, Е. Дюркгейм, О. Конт, В. Парето, Т. Парсонс, Г. Спенсер та ін. Не менш пильна увага до соціальних змін, еволюції, трансформації соціумів приділяється й іншими дослідниками (Дж. Александером, П. Бергером, А. Босковим, П. Бурдьє, П. Коломи, Н. Луманом, Н. Смелзером). Одними з найбільш актуальних проблем транзитивних соціумів, які розроблялися ще в класичній соціології, є: аномія, соціальна патологія, екстремальні і кризові ситуації. Ці проблеми досліджували В. Арнольд, Є. Головаха, Е. Дюркгейм, Л. Крісберг, М. Михальченко, Н. Паніна, І. Пригожин, В. Пухляк, І. Сундієв, С. Тохтабєєв та ін.

Вклад основного матеріалу. Відомо, що будь-який соціальний процес протікає в соціумі, який становить складну самоорганізуючу систему. Перебуваючи у постійному русі під впливом як зовнішніх, так і внутрішніх сил, ця система зазнає певних соціальних змін, що пов'язані з переходом соціальних явищ, їхніх елементів, структур, зв'язків, комунікацій з одного стану в інший, з виникненням або зникненням того чи іншого явища, елементу тощо. Однак глибокі соціальні зміни виникають у системі, як правило, тоді, коли впорядкованість соціальних зв'язків, що становлять її внутрішню структуру, уже не може забезпечувати ефективність її функціонування, можливість адаптуватися до змін внутрішніх та зовнішніх умов [4, 5, 12].

Проблема соціального процесу перебуває в центрі уваги більшості видатних філософів, соціологів, починаючи з О. Конта. Саме Конт уперше розробив соціологічну концепцію соціальної статичності та соціальної динаміки. Соціальна статичність, на його думку, відбиває умови та закони функціонування суспільної системи, а соціальна динаміка описує закони розвитку та зміни соціальних систем [7]. Услід за Контом практично всі вчені стали так чи інакше пов'язувати соціальні зміни з поняттям соціальних процесів, які зачіпають структуру соціальної системи та її елементи, тобто соціальні спільності, групи та ін. Було встановлено, що внаслідок дії різних рушійних сил, які можуть бути репрезентовані як суб'єктами суспільства, так і процесами та явищами, структура соціальної системи (починаючи від групи та закінчуючи суспільством у цілому) перетворюється, виникають її нові соціальні характеристики та нові соціальні взаємодії.

Уточнюючи поняття «соціальна зміна», А. Босков визначає його як «доступний розумінню процес, при якому ми можемо виявити значну зміну в структурі і функціонуванні детермінованих соціальних систем». Соціальна динаміка, на його думку, є культурно нейтральним поняттям. А ось поняття «соціальний розвиток», «соціальний процес», «соціальна еволюція» він зараховує до бажаних або неминучих напрямів, в яких відбуваються зміни.

Фактично ж соціальну зміну А. Босков подає у вигляді колективних відхилень (девіацій) від установлених типів [2, с. 301–305].

Розумінню сутності соціальних процесів у перехідний період розвитку соціальних систем у філософській традиції найбільш близьке поняття кризи. Згідно з класичним визначенням У. Томаса [17, р. 16] криза — це порушення звичайного соціального порядку, що через втрату адекватного контролю не може забезпечити задоволення потреб. Для відновлення контролю під час кризи виникає нова поведінка або така, що відхиляється. За зауваженням О. Богданова, «суспільні науки позначають тим самим словом не тільки моменти переворотів і глибоких реформ, але також взагалі періоди гострих соціальних хвороб: кризи надвиробництва, дорожнеча, загострення класової боротьби і т. п.» [3, с. 209], а автори енциклопедичного словника під кризою розуміють «різкий, крутий злам у чому-небудь, важкий перехідний стан» [9, с. 653]. Початок кризи — явне порушення гармонії (рівноваги, стабільності) елементів соціальної системи, поглиблення дезінтеграції суспільства; другий етап — гострий конфлікт, зіткнення між суб'єктами, що протиборствують; третій етап — розв'язання конфлікту, вихід із кризи.

Значний внесок у дослідження соціальних процесів зробив Т. Парсонс. Розглядаючи проблему соціальної зміни, він ґрунтується на принципах системного аналізу. Зокрема, Парсонс виходить із того, що суспільство як система має стійкість і здатність до самовідтворення, що виявляються у сталості і стабільності її основних структурних елементів. Якщо спостерігається момент, коли в результаті будь-яких чинників порушується співвідношення сил, що підтримують рівновагу системи (відбувається зростання впливу будь-якої групи, формується новий склад державних органів і под.), то цей вид зміни він називає зміною рівноваги. Його характерною рисою є те, що соціальна система в цілому, її структурні елементи залишаються незмінними і завдяки цьому швидко відновлюють утрачену рівновагу. Пристосування системи до умов, що змінилися, здійснюється за рахунок внутрішніх резервів, вона інтегрує в собі нові утворення, залишаючись у цілому незмінною [15, р. 47–52].

Такими є погляди філософів і соціологів періоду модерну на проблему соціальних процесів у суспільстві. І хоча сьогодні класичний період характеризується як консенсус, який складається із синтезу концепцій соціологізму, історизму, об'єктивізму і в якому більшість дослідницьких підходів базувалися на переконанні, що закони соціального світу аналогічні законам природи, що суспільство (об'єкт) домінує над суб'єктом (індивідуальністю) [6, с. 7–8], багато ідей, висунутих у цей період, тією чи іншою мірою відображено в сучасних концепціях соціальних процесів.

Поява концепцій самоорганізації соціальних систем дозволила уточнити деякі підходи, що склалися в період модерну, тобто «класичної» соціально-

філософської думки. Зокрема, у дослідженнях періоду постмодерну формується уявлення про те, що соціальна система в реальному історичному процесі призводить до впорядкованості структур соціального простору, балансу суспільних сил, соціальних інститутів, характеру соціальної комунікації — через перехідні стани суспільства, що характеризуються невпорядкованістю, розбалансуванням сфер їхніх взаємодій. Перш ніж прийти до рівноважного стану, кожна підсистема суспільства або окремих її елементів структурно перебудовується, обираючи оптимальний для даного моменту режим діяльності. Саме такі процеси характерні для систем, що самоорганізуються, до яких належить суспільство. Водночас підкреслюється активний, рефлексивний характер дії соціальних суб'єктів, що становить крок порівняно з періодом модерну, згідно з яким соціальна поведінка розглядалася як результат дії сил, котрі людина не контролює і не розуміє, а якщо й розуміє, то цей вплив ззовні виступає «усвідомленою необхідністю». До найважливіших категорій концепції самоорганізації соціальних систем, що розкривають сутність соціальних процесів у перехідний період, належать: дисипативна структура, хаос, нестійкість, атрактори, біфуркація та деякі інші.

Такі положення, підходи до динаміки соціальних процесів у перехідний період, у свою чергу, на нашу думку, можуть бути доповнені та конкретизовані.

Самоорганізаційний підхід до проблеми динаміки складних нелінійних систем із зворотним зв'язком (а соціальні системи належать саме до таких утворень) дозволяє розглядати їх як динамічно стійкі, гомеостатичні утворення. У цьому гомеостазі внутрішнім механізмом формування структур та трансформації складних нелінійних систем є «фундаментальна боротьба» або гра двох протилежних початків. «Один із цих початків, — слушно відзначають деякі дослідники, — чинник найрізноманітнішої природи, що розсіює, розкидає (дифузія, дисперсія, гідродинаміка та ін.). А інший початок — робота джерела», що створює неоднорідності в суспільному середовищі [8, с. 7], тобто стабілізаційний чинник. Стосовно соціальних систем найважливішим чинником, який розсіює, на наш погляд, є соціальні конфлікти, а утворювальним, стабілізаційним чинником розвитку соціумів — соціальна гармонія. У цьому соціальному гомеостазі гармонія (як утворювальний, стабілізаційний початок) і конфлікт (як дисипативний, руйнівний початок), виступаючи крайніми станами соціальних суперечностей, відіграють роль двох своєрідних балансирів, сприятливих для динамічної рівноваги і розвитку суспільства та його суб'єктів. Розвиток соціальних систем можливий перш за все через конфлікти (які з позиції синергетики виникають передусім за рахунок потоку енергії, речовини із зовнішнього середовища, а з позиції діалектики — за рахунок взаємодії внутрішніх взаємовиключаючих сторін, тенденцій розвитку

предметів, явищ), але самі по собі конфлікти можливі тільки за наявності гармонії, балансу, що врівноважує дії конфліктів. У протилежному разі системи, які борються, взаємно знищують одна одну, що в кінцевому результаті призвело б до абсолютного хаосу, загибелі людської цивілізації. З другого боку, повна гармонія без конфліктів, зіткнень призвела б до застоя, застою в суспільному житті, що, у свою чергу, означало б кінець усякої якісної зміни.

Поєднання самоорганізаційного підходу з концепцією соціальних суперечностей дозволяє розуміти динаміку соціальних систем у перехідний період як процес, що нерівномірно розвивається в режимі із загостренням, який, у свою чергу, можна уявити у вигляді трьох взаємопов'язаних етапів. У термінології, прийнятій для запропонованої схеми опису, вони можуть бути визначені як добіфуркаційний, біфуркаційний та післябіфуркаційний. Основним поняттям, що дає змогу диференціювати ці етапи, є рівень їх соціальної ентропії, під якою в такому контексті розуміється міра неупорядкованості (міра конфліктності) соціальної системи. На нашу думку, рівень соціальної ентропії системи прямо пропорційний її конфліктному (руйнуючому) потенціалу і зворотно пропорційний гармонійному (стабілізаційному) потенціалу, тобто ця залежність можна, якщо дещо спростити й абстрагуватися від реальних соціальних процесів, подати у вигляді відношення: $E = f(K_p / G_p)$, де E — рівень соціальної ентропії системи; K_p — конфліктний потенціал системи; G_p — гармонійний потенціал системи.

На початку першого, добіфуркаційного, періоду $E \rightarrow 0$ при G_p , що значно перевищує K_p . Це дозволяє гармонійному, стабілізаційному початку локалізувати в хаосі атомізованого соціального простору певну зону і структурувати її. Це — період становлення соціальної системи (соціуму, спільності, групи), який, у свою чергу, зовсім не виключає високого конфліктного потенціалу між цією соціальною системою та іншими. Навпаки, наявність екзогенних конфліктів зменшує ентропію всередині системи, прискорює її структурогенез. По завершенні локалізації і структурогенезу соціальна система існує стабільно і розвивається відносно повільно. Іншими словами, цей період становить квазістаціонарну стадію, при якій вплив збурення на систему незначний, тому в ній не спостерігаються різкі якісні зміни у структурах.

Однак скільки б не був повільним, еволюційним розвиток системи, у певний тимчасовий інтервал вона сягає стану «зрілості». На цьому етапі, як доводить концепція самоорганізації, розвиток локалізованих структур стає нестійким до хаотичних флуктуацій на мікрорівні. Ці флуктуації, особливо ті, що виникають у центральній частині структури, здатні «розсинхронізувати» темпи різних соціальних процесів усередині системи, і система починає де-

градувати, а після цього і розпадатися. Прикладом таких флуктуацій на мікрорівні можуть бути впроваджені у виробництво технічні нововведення, способи організації праці (інформатизація виробництва), які здатні революціонізувати, «раптово» прискорити темпи економічних процесів, що за незмінності ритмів та змісту процесів в інших сферах життя суспільства викликає їх розбалансування, виникнення між ними гострих суперечностей, які погрожують завершитися гострими конфліктами. Особливо небезпечні в цей період будь-які флуктуації у сферах, які безпосередньо визначають рівень життя населення і, головне, сприйняття ним свого рівня життя.

Якщо суперечності між різними фрагментами соціальної системи своєчасно не регулюються, а продовжують поглиблюватися, то її структури підходять до порогової зони — біфуркаційного періоду, в якому малі збурення можуть різко зростати завдяки нелінійному позитивному зворотному зв'язку. Під впливом цього зв'язку флуктуації починають надшвидко розвиватися в режимі загострення і система сягає точки біфуркації, в якій ентропія (рівень конфліктності) сягає порогового рівня (G_p стає значно менше K_p при $E \rightarrow \max$), що призводить до руйнування старої системи, створює багатоваріантну можливість її переходу до нового стану. Такі переходи, як відзначає Е. Ласло, можуть бути м'якими, якщо перехід відбувається плавно і безперервно; катастрофічними, якщо він відбувається різко та є результатом зростання атрактного напруження; «вибуховими», якщо він викликається факторами раповими та діючими з розривом безперервності, коли система вихоплюється з одного режиму і вводиться в інший [10, с. 27]. Саме до такого режиму переходу можна віднести події, що призвели до краху так званих «соціалістичних» режимів наприкінці ХХ ст. у Східній Європі та на початку їхньої трансформації в напрямі демократії.

Третій, післябіфуркаційний, період розвитку соціальної системи характеризується своєю необоротністю, високим рівнем ентропії, дисипацією, наявністю декількох рівноймовірних сценаріїв розвитку. Той з них, яким реально піде соціальна конструкція, практично не прогнозується і може залежати від випадкових незначних флуктуацій.

Отже, як гармонія (стабілізаційний чинник), так і конфлікт (дисипативний чинник) є невід'ємними складовими соціального життя. І якщо в добіфуркаційний період соціальна ентропія у зв'язку з домінуванням гармонійних тенденцій у системі присутня в не небезпечній для існуючого порядку формі, то в біфуркаційний період вона сягає порогового рівня і шляхом деструктивних конфліктів руйнує застарілі структури, а з допомогою конструктивних конфліктів створює передумови для подальшого структурогенезу. Однак такий сценарій розвитку соціальних систем не завжди є фатальним. Правляча еліта, як правило, має можливість підтримувати гомеостазис системи шляхом без-

перервної модернізації політичної, економічної та інших структур суспільства, не допускаючи розбалансування темпів їхнього розвитку і виникнення між ними глибоких суперечностей, що дозволяє підтримувати рівень ентропії (конфліктності) у допустимих межах і уникати біфуркаційного вибуху. Така технологія, яка є шляхом попереджуваних реформ і створення дійових механізмів регулювання соціальних суперечностей, що гармонізують соціальні стосунки за допомогою консенсусів у світлі пропонованого теоретичного підходу, становить оптимальний варіант розвитку для будь-якої соціальної системи, оскільки пряме зіткнення класів, етносів тощо у соціумі неминуче втягує його в режим надшвидкого (революційного) розвитку, що закінчується точкою біфуркації.

Екстраполюючи ці міркування і висновки на рівень макро- та мікропроцесів у транзитивний період розвитку соціальних систем, можна констатувати, що перехідний період — це просторово-часовий інтервал екстремально-хаотичного розвитку соціуму, у ході якого один його тип організації трансформується в інший за допомогою комплексу деструктивно-конструктивних конфліктів. Тут під соціальним конфліктом розуміємо стан крайнього загострення суперечностей у соціальній системі, що виступає засобом їхнього розв'язання і трансформації соціальної системи в новий якісний стан. Іншими словами, конфлікт може розумітися як специфічний катарсис структури соціальної системи, системи комунікації суб'єктів від дисгармонійних тенденцій, стримувальних факторів, які перешкоджають її подальшому розвитку, адаптуванню до різко змінених екзогенних або ендогенних умов і які, як правило, не можуть бути усунені з гармонійного (рівноважного, статичного) стану системи. Такі деструктивно-конструктивні конфлікти є закономірними соціальними явищами, які відбивають у своїй сутності процес переходу кількісних змін у структурі соціуму, системі комунікації в якісні по досягненні певного для цієї структури, системи порогового рівня, що визначається ентропійною стійкістю соціальної структури для внутрішнього чи зовнішнього тиску або граничним співвідношенням потенціалів суб'єктів соціуму, які взаємодіють.

Змістом соціальних змін у перехідний період розвитку соціуму є складне переплетіння двох взаємопов'язаних процесів: деструкції (усунення) старої якості (співвідношення сил, потреб, інтересів, систем цінностей) і конструкції (встановлення) нової якості, а також конституювання, інсталювання нового співвідношення, поєднання якісних і кількісних характеристик соціальної системи в таких межах, які дозволяють зробити висновок про становлення якісно нової соціальної системи. Логічно також припустити, що сутність соціальних процесів у перехідний період полягає в різкій зміні потенціалів суб'єктів системи, що порушує між ними консенсус, який існував (гармонію,

рівновагу), у результаті чого сили, тенденції, спрямовані на порушення стійкості системи, одержують перевагу над силами, тенденціями, що сприяли збереженню цієї стійкості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Асмус В. Ф. Огюст Конт / В. Ф. Асмус // Историко-философские этюды. – М., 1984. – С. 203–216.
2. Беккер Г. Современная социологическая теория в ее преимуществах и изменениях : пер. с англ. / Г. Беккер, А. Босков ; общ. ред. Д. И. Чеснокова. – М. : Изд-во иностр. лит., 1961. – 895 с.
3. Богданов А. А. Тектология. Всеобщая организационная наука : в 2 кн. / А. А. Богданов ; Отд. экономики АН СССР ; Ин-т экономики АН СССР. – М. : Экономика, 1989. – Кн. 1. – 303 с.
4. Данильян О. Г. Соціальні протиріччя у посттоталітарних системах: методологія дослідження та розв'язання / О. Г. Данильян. – Х. : Основа, 1998. – 253 с.
5. Данильян О. Г. Соціальні процеси у перехідний період розвитку суспільства / О. Г. Данильян // Філософські обрії. – К. ; Полтава : [б. в.], 2001. – Вип. 6. – С. 36–48.
6. Ильин В. В. Философия политики / В. В. Ильин, А. С. Панарин. – М. : Изд-во МГУ, 1994. – 283 с.
7. Конт О. Дух позитивной философии. (Слово о положительном мышлении) / О. Конт ; пер. с фр. И. А. Шапиро. – Ростов н/Д : Феникс, 2003. – 256 с.
8. Князева Е. Н. Синергетика как новое мировидение: диалог с И. Пригожиным / Е. Н. Князева, С. П. Курдюмов // Вопр. философии. – 1992. – № 12. – С. 3–20.
9. Кризис // Советский энциклопедический словарь / гл. ред. А. М. Прохоров. – 3-е изд. – М. : Сов. энцикл., 1984. – 1600 с.
10. Ласло Э. Рождение слова – науки – эпохи / Э. Ласло // Полис. – 1993. – № 2. – С. 25–30.
11. Пригожин И. Порядок из хаоса: Новый диалог человека с природой / И. Пригожин, И. Стенгерс ; пер. с англ., общ. ред. В. И. Аршинова и др. – М. : Прогресс, 1986. – 431 с.
12. Проблеми влади і права в умовах посттоталітарних трансформацій: Міждисциплінарний аналіз / за заг. ред. М. І. Панова, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2004. – 360 с.
13. Проблеми модернізації політичних систем сучасності : монографія / за заг. ред. Л. М. Герасіної, О. Г. Данильяна. – Х. : Право, 2008. – 320 с.
14. Современная социологическая теория. – Новосибирск : Наука, 1995. – 296 с.
15. Parsons T. Societies: Evolutionary and Comparative Perspectives / T. Parsons. – N. Y. : Englewood Cliffs. Prentice Hall, 1966. – P. 39–57.
16. Prigogine I. The Philosophy of Instability / I. Prigogine // Futures. – 1989. – August. – P. 397–398.
17. Thomas W. I. For Social Origins / W. I. Thomas. – Boston, 1909. – P. 16–21.

ОСОБЕННОСТИ ДИНАМИКИ СОЦИАЛЬНЫХ ПРОЦЕССОВ В ТРАНЗИТИВНЫХ УСЛОВИЯХ

Данильян О. Г.

Рассмотрены особенности динамики социальных процессов в транзитивных обществах. Сделан вывод о том, что динамика социальных систем в переходный период является процессом, который неравномерно развивается в режиме с обострением. Выделены три взаимосвязанных этапа этого процесса: добифуркационный, бифуркационный и послебифуркационный. Обращено внимание на особую роль конфликтов в этом процессе.

Ключевые слова: социальная система, транзитивное общество, кризис, социальный конфликт, гомеостазис, социальная статика, социальная динамика, социальная энтропия, бифуркация, аттрактор.

FEATURES OF DYNAMICS OF SOCIAL PROCESSES IN TRANSITIONAL CONDITIONS

Danilyan O. G.

Features of dynamics of social processes in transitive societies are considered. The conclusion becomes that dynamics of social systems in a transition period is process which non-uniformly develops in a mode with an aggravation. Three interconnected stages of this process are allocated: before bifurcational, bifurcational and after bifurcational. The attention to a special role of conflicts in this process is paid.

Key words: frame of society, transitive society, crisis, social conflict, homeostasis, social statics, social dynamics, social entropy, bifurcation, attractor.

УДК 1:316.4

О. П. Дзьобань, доктор філософських наук, професор

НОМО INFORMATICUS: ДО ПРОБЛЕМИ ОСМИСЛЕННЯ СУТНОСТІ

Здійснено спробу визначити світоглядне підґрунтя розуміння сутності людини в умовах становлення і розвитку інформаційного суспільства. Виокремлено основні соціальні проблеми, пов'язані з особистістю в умовах становлення інформаційного суспільства та найсуттєвіші впливи зовнішнього середовища на особистість в інформаційному суспільстві.

Ключові слова: інформація, інформаційні технології, інформаційне суспільство, комп'ютеризація, засоби масової комунікації.